

www.ketab.ir

جلوه، ابوالحسن بن محمد، ۱۳۱۲-۱۳۳۸ق

[کلیات]

مجموعه آثار جلوه / میرزا ابوالحسن طباطبائی تصحیح و
تحقیق حسین رضانزاده.

ISBN-964-8113-29-4

تهران، حکمت، ۱۳۸۵.

۶۵۶ ص.

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابخانه: ص، [۶۵۱۳]، ۶۵۶. همچنین به صورت زیر نویس.
کتابخانه ملی ایران ۸۵-۳۳۰۷م

مجموعه آشنایی با فلسفه اسلامی ۲۵

میرزا ابوالحسن طباطبائی

مجموعه آثار حکیم جلوه

(جلد نخست)

مقدمه و تصحیح حسن رضا زاده

مؤسسه انتشارات حکمت

www.hekmatpub.com

info@hekmatpub.com

مجموعه آثار حکیم جلوه / میرزا ابوالحسن طباطبایی

مقدمه و تصحیح حسن رضازاده

طراحی جلد محمد قدانی

چاپ اول ۱۳۸۵، ش ۱۴۲۷، مق / ۱۰۰۰ نسخه / ۶۹۵۰ تومان

چاپ و صحافی چاپخانه انتشارات حکمت

حروفچینی و صفحه آرایی انتشارات حکمت

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای خیابان ابوریحان، شماره ۳، کدپستی ۱۳۱۵۶۹۲۱۶۴

تلفن ۶۶۲۱۵۸۷۹ - ۶۶۴۶۱۲۹۲ / فاکس ۶۶۴۰۶۵۰۵

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

فهرست

مقدمه مصحح

پیشگفتار.....	۱۳
احوال و آثار سید الحکما میرزا ابوالحسن جلوه.....	۱۹
خاندان سید الحکماء.....	۲۴
تحصیلات و اساتید سید الحکماء.....	۲۴
مهاجرت به تهران.....	۲۸
تدریس و شاگردان سید الحکما.....	۳۱
اخلاق و منش حکیم جلوه.....	۳۶
حکمای معاصر سید الحکما.....	۳۸
وفات حکیم جلوه.....	۴۱
آثار نوشتاری حکیم جلوه.....	۴۳
آثار منتشر شده حکیم جلوه.....	۴۹
آثار مخطوط و منتشر نشده.....	۵۰
دیگر آثار حکیم جلوه.....	۵۱
آراء فلسفی حکیم جلوه.....	۵۳
۱- حرکت جوهری.....	۵۳
۲- ربط حادث به قدیم.....	۶۴
۳- اتحاد عاقل و معقول.....	۶۹

- ۴- کلی طبعی ۷۳
- ۵- انتزاع مفهوم واحد از حقایق متباین ۷۵
- ۶- وحدت وجود ۷۸

مجموعه آثار حکیم جلوه

بخش اول: حواشی

- حواشی علی الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه ۸۳
- حواشی اسفار اربعه ۸۵
- معرفی حواشی سید حکماء ۸۶
- مشخصات نسخ خطی در حواشی مذکور ۸۷
- کارهای انجام گرفته در حواشی ۹۲
- نقد و بررسی ۹۲
- حواشی السفر الأول ۹۵
- [و هاهنا بحث] ۹۷
- [بحث و تنقیح] ۹۹
- [فصل ۱۱] ۱۰۰
- [فی أن الممكن علی أي وجه یکون مستلزماً للمتبع بالذات] ۱۰۱
- [الإشکال السادس] ۱۰۳
- [فصل ۴ فی أن الوجود لا ضد له و لا مثل له] ۱۰۴
- حواشی علی المرحلة الرابعة ۱۱۳
- [الفصل الأول فی الماهية] ۱۱۳
- [الفصل الثاني فی الکلي و الجزئي] ۱۱۴
- [الفصل الرابع فی الفرق بین الجنس و الماده...] ۱۱۹
- [الفصل السابع فی تحقیق اقتران الصورة بالمادة] ۱۲۲
- [الفصل الثامن فی کیفیة أخذ لجنس من الماده...] ۱۲۴
- [المرحلة الخامسة فی الوحدة و الکثرة و...] ۱۳۸

١٣٨	[الفصل الأول في الواحد والكثير]
١٥١	[الفصل العاشر في أحكام مشتركة بين العلل الأربع]
١٥٤	[الفصل التاسع عشر في حال شوق الهولوى إلى الصورة]
١٥٥	[الفصل العشرون في العلة الصورية...]
١٥٩	[نقل كلام لتقريب مرام]
٢١٢	[المرحلة التاسعة في القدم والحدوث...]
٢١٢	[الفصل الثاني في إثبات الحدوث الذاتي]
٢١٤	[الفصل الرابع في أن الحدوث ليس علة الحاجة إلى العلة...]
٢١٧	[المرحلة العاشرة في العقل والمعقول]
٢٢٠	[الفصل الرابع في تحقيق معنى العلم]
٢٢١	[الفصل السادس في قولهم أن العلم عرض]
٢٢٥	[الفصل السابع في بيان أن التعقل عبارة عن اتحاد جوهر العاقل...]
٢٣٣	[الفصل الحادي عشر في تحقيق أن كون الشيء عقلاً و عاقلاً و معقولاً...]
٢٣٥	[الفصل الخامس عشر في درجات العقل والمعقول]
٢٣٦	[الفصل العشرون في أن العلم بالعلة يوجب العلم بالمعلول...]
٢٣٧	[الفصل الواحد والعشرون في أن العلم بذى السبب يمنع حصوله...]
٢٤١	[الفصل الثالث والعشرون في أن العلم بالشخصيات يجب تغيره بتغيرها]
٢٤٢	[الفصل الرابع والعشرون في تفسير معاني العقل]
٢٤٣	[الفصل الخامس والعشرون في بيان معاني العقل التي نقلها الإسكندر الأفريدوسي]
٢٤٤	[الفصل السادس والعشرون في دفع الإشكال في سيورة العقل الهولانى عقلاً بالفعل]
٢٤٥	[الفصل السابع والعشرون في الاستدلال على سيورة العقل الهولانى عقلاً بالفعل...]
٢٥٥	حواشي المرحلة الحادي عشر
٢٦٣	حواشي السفر الثالث
٢٦٣	[الموقف الأول في الإشارة إلى واجب الوجود...]
٢٦٣	[الفصل الأول في إثبات وجوده والوصول إلى معرفة ذاته]
٢٦٧	[الفصل الثاني في الإشارة إلى مناهج أخرى...]

٢٧٠	[الفصل الثالث في الإشارة إلى وجوه من الدلائل...]
٢٧٤	[الفصل السادس في توحيدته تعالى أي أنه لا شريك له...]
٢٧٨	[تذييل و تسجيل]
٢٨٠	[الفصل التاسع في أنه تعالى بسيط الحقيقة من كل جهة...]
٢٨١	[الفصل الثاني عشر في أن واجب الوجود تمام الأشياء و كل الموجودات]
٢٨٣	[الموقف الثاني في البحث عن صفاته تعالى]
٢٨٤	[الفصل الثالث في حال ما ذكره المتأخرون...]
٢٨٧	[الفصل الخامس في إيضاح القول...]
٢٨٨	[الموقف الثالث في علمه تعالى]
٢٨٨	[الفصل الأول في ذكر أصول...]
٢٩١	[الفصل الثالث في علمه تعالى بما سواه]
٢٩٢	[الفصل السابع في حال القول بإرتسام صور الأشياء في ذاته تعالى]
٢٩٦	[تعليق آخر]
٣٠١	[الفصل التاسع في حال مذهب القائلين بأن علمه تعالى بما سواه...]
	[الفصل الحادي عشر في حال مذهب من كان يرى أن علمه تعالى بالأشياء هو الإضافة
٣٠٣	[الإشراقية]
٣٠٥	[الفصل الثاني عشر في ذكر صريح الحق و خالص اليقين...]
٣٠٩	حواشي الشفاء الطبيعيات، السماع الطبيعي
٣١١	درباره شفاء و مؤلف آن
٣١٢	حواشی نویسان
٣١٤	درباره این حواشی
٣١٥	درباره نسخ خطی این حواشی
٣١٦	نقد و بررسی حواشی
٣١٩	الفن الأول من الطبيعيات في السماع الطبيعي
٣٢٠	[الفصل الثاني في تعديد المبادي للطبيعيات...]

- ٣٢١ [الفصل السادس في نسبة الطبيعة إلى المادّة و الصورة...]
- ٣٢٢ [الفصل الثامن في كيفية بحث العلم الطبيعي و مشاركاته...]
- ٣٢٧ [الفصل الثامن في مناقضة القائلين بالخلأ]

- ٣٣٣ حواشي على المبدأ و المعاد
- ٣٤٥ درباره كتاب المبدأ و المعاد

- ٣٧٣ حواشي على كتاب المشاعر
- ٣٧٥ درباره كتاب مشاعر
- ٣٧٦ حواشی سيّد الحكماء بر اين كتاب

- ٣٨٩ حواشي على شرح الإشارات و التنبهات
- ٣٩١ [الإشارات و التنبهات]
- ٣٩٩ [إشارة إلى التناقض الواقع بين المطلقات]
- ٤٠٣ [النمط الأوّل في تجوهر الأجسام]

- ٤١٧ حواشي على شرح تجريد الكلام
- ٤١٩ مرّفي اين حواشی

- ٤٤٩ حواشي على شرح الهداية الأثيرية
- ٤٥١ درباره اين حواشی
- ٤٦٨ [فائدة في اتّحاد العاقل و المعقول]
- ٤٧٠ [فائدة في بيان الحركة في الجوهر و أنّ المراد منها ما هي]
- ٤٧٧ [تحقيق في بيان ربط الحادث بالقديم]

- ٤٨٣ تعليقات على مقدمة شرح القيصري

درباره این حواشی ۴۸۵

بخش دوم: تقریرات

رساله فلسفیه	۵۷۹
درباره این تقریرات	۵۸۱
جسم تعلیمی	۵۹۱
درباره این رساله	۵۹۳
رساله جوهریت صور نوعیه و رساله چگونگی انتزاع مفهوم واحد از حقایق متباین ..	۵۹۹
درباره این رسائل	۶۰۱
[هذه الكلمات في إثبات وجود صور النوعية في الأجسام و كونها جواهر]	۶۰۳
[هذه الكلمات متعلق بأن مفهوم الواحد كيف ينتزع من الحقائق المتباينة؟]	۶۰۵
رساله درباره کلی و اقسام آن	۶۰۹
درباره این رساله	۶۱۱
رساله وجودیه	۶۲۳
درباره این رساله	۶۲۵
تعليقة على الدرّة الفاخرة	۶۳۹
درباره این رساله	۶۴۱
فهرست منابع و مآخذ	۶۵۳
نمونه نسخه های خطی	۶۵۷

مقدمه مصحح

پیشگفتار

فلسفه اسلامی با ریشه‌های عقلانی تعالیم اسلام و با ترجمه آثار فلسفی از یونانی و سریانی به زبان عربی، آغاز شد. کتب ارسطو و افلاطون با نگارش افرادی همچون ابویوسف یعقوب بن اسحاق کندی رواج یافت. ابونصر محمد فارابی فلسفه مشاء اسلامی را بنیاد نهاد و شیخ الرئيس ابوعلی سینا آن را به اوج رساند. از طرف دیگر از قرن سوم هجری جریان فلسفی دیگری که منشأ ایرانی داشت نضج گرفت. شیخ شهاب‌الدین سهروردی با الهام از اندیشه‌های فلسفی ایران باستان، نظامی نو در فلسفه اسلامی ایجاد کرد.

خواجه نصیرالدین طوسی با بهره گرفتن از فلسفه اسلامی، علم کلام اسلامی را مستحکم کرد. با ظهور صدرالمتألهین شیرازی و تأسیس حکمت متعالیه، حکمت مشاء، حکمت اشراق، کلام اسلامی و عرفان در آمیخته شد. او در پرتو تعالیم قرآنی و احادیث معصومین علیهم السلام و هضم حکمت، کلام و عرفان توانست نظامی نو در فلسفه اسلامی ایجاد کند و بر غنای آن بیفزاید.

قدر و منزلت حکمت ملاصدرا در زمان خودش شناخته نشد. پس از یک قرن ملا اسماعیل خواجه‌بوی (متوفی ۱۱۷۳ ق) ملا عبدالله حکیم (۱۱۶۲ ق) و میرزا محمد تقی الماسی (متوفای ۱۱۵۹ ق) و شاگردش آقا محمد بیدآبادی (متوفای ۱۱۹۷ ق) به ترویج حکمت ملاصدرا پرداختند و از آن به بعد به تدریج حکمت صدرایی رواج یافت. حکمت صدرایی با تلاش‌های فراوان ملاعلی نوری مازندرانی

(متوفای ۱۲۴۶ ق) گسترش یافت. او چندین دوره شاگرد تربیت کرد. بیش از چهارصد نفر از طالبان حکمت تربیت شدند. همه اساتید حکمت در قرن سیزدهم در حوزه‌های فلسفی اصفهان و تهران از شاگردان او بودند. ملا محمد اسماعیل درب کوشکی اصفهانی، ملا عبدالله مدرّس زنوزی، آقا سید رضی لاریجانی، میرزا حسن نوری (فرزند ملا علی)، میرزا محمد حسن چینی، ملا محمد جعفر لاهیجی لنگرودی از جمله شاگردان میرزا ملا علی نوری و نیز از استادان فرهیخته زمان خود بوده‌اند. مهمترین شاگردان آقا میرزا ابوالحسن طباطبائی مشهور به «جلوه» و آقا محمدرضا قمش‌ای و آقا علی مدرّس است. حکمای متأخر صدر المتألهین غالباً شارح آراء و نظریات ملا صدرا بوده‌اند. هیچ‌کدام از ایشان اندیشه ملا صدرا را خطا ندانسته بلکه حد اکثر به ناتمام بودن رأی او نظر داده یا یک تقریر تازه برای رأی ملا صدرا آورده است.

اما تنها کسی که باب گفت‌گوی انتقادی آرای ملا صدرا را گشود، حکیم جلوه است. او به خود جرأت داد تا بعضی از آرای صدرایی را زیر سؤال ببرد. نفس انتقاد، صرف نظر از درستی یا نادرستی آن، زمینه بلوغ اندیشه را فراهم می‌کند. استادان فرهیخته ما نقل می‌کنند که آیه الله العظمی بروجردی می‌فرمود: «بزرگی بزرگان نباید مانع اندیشه ما بشود». مشهور است که حکیم جلوه با توجه به ارادت خاصی که به شیخ الرئیس داشته در بسیاری از موارد در دفاع از شیخ به ردّ آرای ملا صدرا پرداخته است خصوصاً در دو رساله مشهور به «حرکت جوهریّه» و «ربط حادث به قدیم».^(۱)

تنها کسی که به شیوه و آرای فلسفی و عرفانی حکیم جلوه شدیداً اعتراض کرده، استاد سید جلال الدین آشتیانی است. او به خاطر ارادت خاصی که به صدر المتألهین دارد نمی‌تواند انتقادات وارد به او را تحمل کند لذا در جای جای مقدماتی که بر کتاب‌های ملا صدرا نوشته ضمن تمجید از ملا صدرا، منتقدان را مورد حمله قرار داده است. خصوصاً در چند اثر خود مثل مقدمه شواهد الربوبیّه، تمهید القواعد، اصول المعارف و شرح فصوص الحکم شدیداً به «جلوه» تازیده و متأسفانه از نقد رأی به نقد شخصیت او

۱- برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: تاریخ فلاسفه اسلام. مدرّسی چهاردهی، مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی،

منتقل شده است.

هدف این نوشتار با توجه به طرح انتقادات فوق، جمع آوری، تصحیح و بررسی آثار فلسفی حکیم جلوه است تا با در اختیار گذاشتن آنها، صاحبان فکر و اندیشه بتوانند به قضاوت پردازند.

اولین اثری که تحقیق و تصحیح شده «حواشی اسفار» است. با مطالعه این حواشی می‌توان دریافت که اکثر آنها توضیحی و شرح کلام مصنف است. قبل از شروع کار بررسی آثار به نظر می‌رسید که بیشتر این حواشی انتقادی باشند. دیدگاه اولیه و فرضیه تحقیق با توجه به سخنان پراکنده و شهرت یافته درباره «حکیم جلوه» همین مطلب بود. اما برخلاف انتظار در این حواشی نه تنها انتقاد جدی وجود ندارد بلکه از صدرالمتألهین به بزرگی یاد شده است. البته شیخ‌الرئیس را از حکیمان بزرگ می‌داند و چندان به انتقادات ملاحظه‌را از شیخ‌الرئیس رضایت نمی‌دهد.

این حواشی سراسر مباحث اسفار را در برمی‌گیرد و اکثر آنها نقل قول از کتابهای دیگر برای روشن شدن متن اسفار است.

نگارنده با تلاش فراوان در ایام متوالی در طول بیش از دو سال موفق به استخراج این حواشی شده است. همگان خصوصاً استادان فن می‌دانند که تصحیح متون کهن مشقات طاقت فرسایی دارد، چه رسد به حواشی این متون که بسیار ریز و بعضاً ناخوانا است. مشکل زمانی حادث می‌شود که حاشیه فاقد مشخصه خاص یا امضا باشد و بخواهیم با مقایسه و خط‌شناسی آن را از میان حواشی دیگر تشخیص دهیم. در این مجموعه حدوداً ۲۰۰ صفحه‌ای تعداد تقریباً ۵۵۰ حاشیه کوچک و بزرگ آورده شده و با استفاده از اسفار چاپی ۹ جلدی رایج نشانه متن داده شده است. در پایان هر حاشیه نیز نشانی نسخ خطی ذکر شده است.

پس از حواشی اسفار، حواشی شفا قرار دارد. این حواشی نیز برای توضیح متن و روشن شدن عبارات شفا نوشته شده است و حتی الامکان تفسیر کلام شیخ به کلام خود اوست. مطلبی را که در جایی مجمل گذاشته و در جایی دیگر آن را شرح داده است، برای روشن شدن متن، نقل می‌شود. در حقیقت مطالب شفاء را با کمال امانت به حکمای پیشین نسبت داده و آن را شرح داده است. پشت ورق اول بخش طبعیات کتاب شفاء،

این عبارت نوشته شده است که ذیل آن به امضای میرزا طاهر تنکابنی از شاگردان معروف حکیم جلوه است: «این کتاب مستطاب از کتبی است که مرحوم مبرور استاد اعظم و فیلسوف معظم سید بزرگوار میرزا ابوالحسن متخلص به جلوه «طاب ثراه» از اول آن تدریس می فرمودند و تمام آن را از مباحث «کم» [در] مقولات عشر تصحیح فرموده و بر آن حواشی مرقوم داشته اند و الحق یادگار بزرگ از آثار آن مرحوم است». در ادامه حواشی وی بر مبدء و معاد صدر المتألهین آورده شده است. این حواشی نیز بیشتر شرح متن است و نکته انتقادی در آن پیدا نمی شود و آنگاه حواشی او بر مشاعر صدر المتألهین آورده شده است.

سپس حواشی شرح اشارات و تنبیهات تحقیق و تصحیح شده است. این حواشی که فراوان و سراسر اشارات را فرا گرفته برای اولین بار در این تحقیق شناسایی و آورده شده است. نیز حواشی شرح تجرید در این مجموعه برای اولین بار شناسایی و در اختیار همگان قرار داده شده است.

حواشی حکیم جلوه بر شرح هدایة اثربیه صدر المتألهین نیز برای روشن شدن متن نوشته شده و توضیحی است. در این حواشی نیز چندان حاشیه انتقادی دیده نمی شود. اما در اواخر این کتاب، در چاپ سنگی سه رساله در حاشیه آورده شده است که متأسفانه در نسخه خطی مرحوم حکیم جلوه، دیده نمی شود. این سه رساله یکی درباره اتحاد عاقل و معقول دیگری حرکت جوهری و سوم ربط حادث به قدیم است و باعث شهرت حکیم جلوه به برخورد نقادانه با آرای ملاصدرا شده است. عمده اشکالات استاد سید جلال الدین آشتیانی به این سه رساله مربوط می شود. در پایان بخش حواشی تعلیقات حکیم جلوه بر مقدمه قیصری آمده است.

در بخش آخر تقریرات آورده شده است. نخستین تقریر رساله ای است که در آن چند مسأله فلسفی به صورت سؤال مطرح شده و به آن پاسخ داده شده است. جسم تعلیمی رساله دیگری است که در آن حکیم جلوه به «عرض بودن جسم تعلیمی» رأی داده است. سپس دو رساله کوچک یکی درباره جوهریت صور نوعیه و دیگری درباره چگونگی انتزاع مفهوم واحد از حقایق متباین آورده شده است. در ادامه رساله درباره کلی و اقسام آن قرار گرفته و در پایان دو رساله وجودی یکی به نام رساله وجودیه و

دیگری تعلیفه حکیم جلوه بر الدرّة الفاخرة آمده است.

جستجوی آثار

برای یافتن آثار علمی حکیم جلوه، کلیه فهرست‌های کتب منتشر شده و نیز تمامی فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه‌های عمومی و خصوصی مطالعه شد. همچنین با اساتید و کارشناسانی که احتمال داشت، اطلاعی داشته باشند مشورت شد. ابتدا همه آثار چاپ حروفی یا چاپ سنگی جمع‌آوری و سپس به گردآوری تصویری از نسخ خطی اقدام شد.

نسخ خطی حکیم جلوه در کتابخانه‌های زیر نگهداری می‌شود:

- ۱- کتابخانه مجلس شورای اسلامی (بهارستان) مخصوصاً اصل نسخه حواشی اسفار در این کتابخانه موجود است.
- ۲- کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد.
- ۳- کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی در قم.
- ۴- کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۵- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۶- کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) تهران.

محدودیت‌های تحقیق

متأسفانه مرحوم جلوه از آثار خود یاد نکرده است و تنها در زندگینامه خودنوشت خود، از حواشی اسفار یاد می‌کند. بسیاری از آثار او تک نسخه است. بعضی از آثار ایشان تقریرات درس است که شاگردانش نوشته‌اند و بعضی از آثار در مجموعه‌های نسخ خطی آمده است. به این جهت فهرست‌های موجود دقیق نیستند. برای دستیابی به آثار حکیم جلوه تقریباً همه فهرست‌های نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران مورد مطالعه قرار گرفت. با این همه احتمال این هست که برخی آثار حکیم جلوه در آینده به دست آید. بنابراین نگارنده ادعا ندارد که تفحص کامل انجام داده است. کارهای انجام گرفته بر روی این آثار به این شرح است:

- ۱- شناسایی آثار.
 - ۲- شناسایی نسخ خطی، نسخ چاپ سنگی و چاپ حروفی آنها.
 - ۳- شناسایی نسخه اصلی.
 - ۴- استنساخ نسخه اصلی.
 - ۵- مقابله متن استنساخ شده با نسخ اصل.
 - ۶- تصحیح متن.
 - ۷- تحقیق متن، استخراج منابع و نشانی اقوال.
 - ۸- تقطیع متن و پاراگراف بندی و افزودن علائم سجاوندی.
 - ۹- تطبیق نقل قولها با مصادر اصلی.
- نگارنده امیدوار است این تحقیق که به گوشه‌ای از میراث سلف صالح اختصاص دارد، در آشنایی و معرفی بخش‌هایی از فلسفه اسلامی به کار آید. اگر از تأمل در این اوراق خیری حاصل شود همه از برکات و عنایات حضرت حق و نیز انفاس قدسیه حکیمان الهی بخصوص سید الحکماء است و اگر کاستی و نقصی در این تحقیق مشاهده می‌شود از نگارنده محتاج رحمت الهی است. به قول حکیم جلوه:
- این دیگ زخامی است که در جوش و خروش است
چون پخته شد و لذت دم برد خموش است
- تذکر کاستی‌ها، پیشنهاد بایسته‌ها و انتقاد استادان فرهیخته کمترین چشم‌داشت نگارنده این سطور است.